नं. — ५१८३

नाम. पु. — कात्यायन सूत्र व्याख्यानम्
२९ शाध्याय:

कर्ता — श्रीयाज्ञिक देव:

पत्र. सं. — १८ सं. ×

विषय. — सूत्र पद्धति परिशिष्टम्

कात्यायनसूत्रव्याख्यानैकविंशाध्यायः

५१८३

5183
F. = 18

एकविंशो

पत्रे १८

अ·२१ श्रीगणेशायनमः अक्रतिमंत्र्य याः॥ क्रमेणागता यैस्ताः अश्वमेधेनुविहिताः इदानीं पुरुषमेध
१ मनुविधत्ते पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षो निष्ठाकामस्य पुरुषमेधः इति वचनात्तस्य
प्रतत्पवंसताः सचत्रयोविंशतिदीक्षो भवति प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य सर्वाणि भूता
नीर्ष्यतिरिति श्रुतेः स्वाम्यं च प्रतिष्ठा तां कामयते नरः ष्ठाकामः तस्य पुरुषमेधं सतो यज्ञो भवति।
पुरुषो ह नारायणोकामयतातितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स
एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत्सर्वाणि भू
तान्यिदं सर्वमभवदति तिष्ठति सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य एवं विद्वान्पुरुषमे धे
न यजते य उ चैनमेवं वेद तस्य त्रयोविंशतिदीक्षा द्वादशोपसदः पंच सुत्याः स एष चत्वा
रिंशद्रात्रः सदीक्षोपसत्क इति श्रुतत्वात् ब्राह्मणराजन्ययोः सच ब्राह्मणराजन्य
योर्भवति न वैश्यस्य सोत्यात्म्य हाम्याह अग्निष्टोमावंतरेणातिरात्रउ ... पसदः अग्नि कृष्ण १
ष्टोमावंतरेणाग्निष्टोमयोर्मध्ये उक्थ्यप्रसो अतिरात्रो भवति उक्थ्योपशोपस्यासाउक्थ्य
पक्ष पक्षाविव उभयतो वर्तमानो उक्थ्यो पक्ष्यातिरात्रस्यसध्ये तेन प्रथमो ग्निष्टोमः ।
ततउक्थ्यः ततोतिरात्रः तत उक्थ्यः ततोग्निष्टोमः तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवत्युक्थ्यो
या तिरात्रो थाउक्थ्यो था ग्निष्टोमः सवा एष उभयतो ज्योतिरुभयत उक्थ्य इति श्रुतत्वात् राम
यवमध्यः पंचरात्रो भवतीति च एषैकादशिनी भवति अत्र पुरुषमेधे पशुसंघ एकाद १
शिनी भवति उभयं पशुघनेन विधीयते एकादशिनीवदेकादशयूपाः स्तृदैवाग्नेयाद्यएका

६ शपशुबन्ध एकादशाग्नीषोमीयाः पशवस्तु पशवस्य चेत्तेषां समानेऽकस्मैकादशप्रयाजस्वाहाकृति-
न याः एकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्तीति वक्ष्यन्नत्वात् तावन्तोऽग्नीषोमीयाः तावन्तः इति
६३ एकादश संख्याका एवाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्तीत्युक्तं नियुक्तं गुरुहन्ता ... अनुपाकरिष्य प३
न्नित्ति राये देव सवितरिति मन्त्रं नियोजनुहोति अस्य पुरुष मेधस्य मध्यमेहन्यग्निरात्रे
पशूननुपाकरिष्यन् पशूपाकरणाख्यं देव सवितः प्रसुव यज्ञं नमः सवितुर्विश्वानि देवेति
मन्त्रं चतुर आहुतीः सकृद्गृहीतेनाज्येन जुहोति सर्वेषु पशुषु अनुपाकरिष्यं तानिस्तः सवि जो६
त्रीराहुतीर्जुहोति देव सवितस्तः सवितुर्वरेण्यं विश्वानि देव सवितुरिति सवितारं प्रीणाति
इति वक्ष्यन्नत्वात् एकादशिनानुपाकृत्य सर्वास्मरणादीन्युपाकरोतीति विशेषः एकादशिना
नेकादश संख्याकानाग्नेयसारस्वतादीन्वारुणान्तान्पशूननुपाकृत्य स्मरणादीन्युपस्मरणा
ब्रास्मरणमित्यादीन् अध्यायसमाप्तिपर्यन्तैर्वाक्यैर्विहितान्पुरुषाननुपाकरोति नियोज
नकालत्रावत्वारिंशतमाघानमित्येत नियोजनकाले यूपे पशुबन्धनकाले ब्रह्मणो ब्रह्म
णमित्यादीन्कामायायोपसदमिसंतानष्टा चत्वारिंशान्पशून्नियोजयेत् आवभते अ
ष्टाचत्वारिंशतं मध्यमे यूप आलभन्ते इति वक्ष्यन्नत्वान्निति इतरेषु एकादशैकादश अग्निष्ठा
दितरेषु अन्येषु दशसु यूपेषु एकादशैकादश पुरुषान्नियुनक्ति तत्र विवेकः वर्णानुसारेण
धमित्यादीनेकादश द्वितीये मर्यादायै प्रश्नविवाकमित्यादीनेकादशं तृतीये भार्यायै हार्वीहारमि
त्यादीन् चतुर्थे वैरहत्यायेत्यादीन् पञ्चमे योगाययोक्तारमित्यादीन् षष्ठे परिवत्सराया विजाता

स्या

नि॰ ...रीसप्तमे पाराशमार्गार् मिसारीनष्टमे यष्ठाहेयायसा विनमिसारीन्नवमे आ स्कंद
२ यसमाख्यात्तु मिसारी नदशमे मरुसेवी रक्त वाद मिसारीनयामरंयमारा कमभिकोष
कंतान्महसेः संततानेकादशे एकादशे वाद्दशेतरेष्ठि नियुक्तत्वात द्वितीयोच्छ्रितेशे यान
शेयान्नवशिष्टान्वीरातावादंयातिष्ठ मिसारीष्वनु दशरात्रे क्रमंसविंगत्समिसंतान
ततोयेनान त्रैविद्यान्त्रिय श्रेष्ठ एवं द्वाविंशति पुरुषान द्वितीयोच्छ्रितेपर्वे ...दुवस्मि अ त्रि ५
२ द्यानुत्तमानात्समतदिति अष्टौ विद्यानुत्तमानात्समतदिति द्वाशीनाष्टौनुवादः मागधा
द्वयस्क पर्वोक्ताएवगुरुत्वार्थंपुनः पठिताः नापूर्वेः ते वैप्राजापत्या निति मंत्रपाठस्या
नामनुवादो दर्शनार्थः इतिहरिस्वामिनः पांक्तिकास्तु मागधा दयोव्यपर्वोक्त विधायं
नरस्याहुः अतिदीर्घा इयोष्टो प्रजापतेः शरद्वा सलल अतिरिक्ताः मागधादेकोव्यवंवि
धाःप्रजापतेरेववत्वारः एवंषट्त्रिंशतिः स्त्रोत्रा इति पर्वोक्तैरेकादशभिः सहसप्त
त्रिंशद्वितीयोच्छ्रितेभवंति एतन्नयुक्तनरमिवाभाति प्राजापत्यादित्वपुनर्देवतासं
वंधविधानात्पूर्वेविहितेष्वमागधादेषुगुरुत्वाविधानेचैतन्नोपपद्यंते तेषांदेवता
तरसंबंधस्य पूर्वमेव विहितत्वादिति नियुक्ता ब्रह्माभिषेवातिहोत्रवरदवाकेनसह
स्रशीर्षेति ब्रह्मानियुक्तान्यमन्सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेनाभिषेक्ष्येति कथंहोत्रवत् ततः
स्युत्रिः प्रथमात्रिरुक्तमौ...गंतेमराक द्वास्त्रिंशत्पुरुषासन धर्मेणोत्सर्पः नियुक्तान्पुरु एम॰
षान्त्रयोदशित्यातःपुरुषेणनारायरोनाभिषेक्ष्यातिसहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षस॰ २

क्र॰२

स्यपादिस्येतेनयो ऽसावेवं नेतिस्फुतत्वात् कपिञ्जलादिवद् जेति ब्राह्मणादीन् ब्राह्मणादीन्
दर्शनात् कपिञ्जलादिवद्रष्टव्य. नेति यद्येग्निहुतानुपदतेतीयप्येः नान्यथेग्निहुतानेवाद्रष्टव्यो इति
श्रुतेः स्विष्टकृदनस्य संतरेपुरुषदेवताभ्यो जुहोति स्विष्टकृदनस्य सोरं नरायपुरुषदेव
ताभ्यो ब्राह्मणादीनां पुरुषाणां यथा ब्रह्मणेस्यो देवताभ्यः प्रत्येकं सकृदहीनमाज्यं जुहोति
ब्रह्मणे स्वाहा क्षत्राय स्वाहेत्येवं देवतापदं प्रतिनिगद्य स्वाहाकारेणाज्जुहोति नान्यथाग्नि
हुतानेवादृष्ट जनने देवताआहुतीर्जुहोति मित्राद्देवताभ्यो द्वीरणा स्विष्टकृतस्येन
जुहोतीति एकादशिनेः सर्वं स्यापयतीति श्रुतत्वात् सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा अ
श्वमेधवद्दक्षिणा पमध्यादेशः प्राचीदिग्दक्षिणा ब्रह्मणो ध्वर्योः प्रतीचीधानुदीची
इति सम्भवेते तत्र च पमिपुरुषब्राह्मणस्य ववर्जेति सुतं अत्र च पुरुषं दक्षिणामवनिपुरुषा
अत्रदीयते भूमिब्राह्मणस्व वर्जं अश्वमेधे वर्तनीयां नीयमिसुतं अफ़ा त्रिसंख्यत्वात् त८ ७
अत्रत्वद्भुतपंचसंख्यत्वात्सतिदिग्भ्राचादितुस्य चतुश्चस्यपंच मं च मर्मंशरदाति अथा
तोदक्षिणानां मध्यंप्रतिगृह्य स्वयं दम्भूमेश्च ब्राह्मणस्य च वितात्सपुरुषं प्राचीदिग्धोतु
र्दक्षिणा ब्रह्मणामतीच्यध्वर्योरुदीची ग्रुम्हानुसत्त्वहोतरकाअन्वाभक्तारनिश्रुतत्वात् प
र्वोहि ब्राह्मणस्यापि पुरुषमेधे धिकारउक्तः तस्यसर्वदिग्विजयेनोपार्जितम्याव्यादितिं[illegible]सन्न उ ३
दूर्मासंभवान्निरुद्दक्षिणाभवतीत्याशंकायामाह सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणस्य क्वयमान
स्य सर्वस्वं सर्वधनं पुरुषमेधे दक्षिणा भवतिअथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्ववेदसं दद्यादि

तिश्रुतत्वात् प्रतिदैवतं तिसृभिस्तिसृभिर्नवधाः पंचोत्तमत्वा प्रतिदैवतमित्यनुवेधासंवेधिनी
२ नां तिसृणां मित्रावरुणाग्निदेवतानां मध्ये द्वयोः तिसृभिस्तिसृभिर्नवधा भवति पंचतिउत्तमा
यां तु हस्व तिदेवतायां पंचानवधा भवति उद्धवनीयायां संस्थितायामेकादशधा वशाः अ
नवधा आसमनेनेमे चावरुणी वैश्वदेवी वार्हस्पत्या इति श्रुतत्वात् त्रैधातवीयान्ते समारोप्या
त्मन्यग्नीन् सूर्यमुपस्थायाग्ने यः संभवत इत्यनुवाकेन नयेस्य मार्गोऽरण्यं गत्वा नमस्येयात्
त्रैधातव्यान्ते अग्नीन् गार्हपत्याहवनीयावात्मन्यात्मनि शरीरे समारोप्यायं ते योनिरि
त्येतेन मंत्रेण ग्राम्यारण्यास्ये कोऽन्वेवाप्रवेश्याग्ने यः संभवत इत्यनुवाकेन सूर्यमुपस्थायाऽपं तत मु
तोऽनये स्वमारोपः पश्चाद्देवलोकनमकुर्वन्नरण्यं पवने गत्वा नमस्येयानन्तग्रामं प्रस्था
गच्छेत् अथ शांखायनः गार्हपत्ये धरारणिमनु प्रहृत्य आहवनीय उत्तरारणिमात्मनी
न्समारोप्यारण्यं प्रव्रजेत् वहुवचनाद्द्वित्रिराग्निमवीति नभ्राव्य आथर्वणास्त्रेपि
संवत्सरांते गार्हपत्ये धरारणिमाहवनीय उत्तरारणिमं पवने योनिरित्यात्मन्यग्नीन्सं
स्य श्रपारण्यं प्रव्रजेदिति त्रैधातव्यं कृत्वसानीय साव्येव वधुरितिवचनात् त्रैधातव्युर
वसानीया भवति अथात्मन्यग्नीन्समारोप्यात्मारामोऽग्निसमुपस्थायानेयस्य मा
र्गोऽरण्यं प्रभियेयात् तेऽस्य मनुष्यास्तिरो भवन्तीति श्रुतत्वात् तद्देवत्ये चेवमन्त्र्य स्वस्तिरो
भवन्तं तत्र दीयते ग्रामान् पुनः प्रविशतीव नव एवं वैखानसः कुर्यात् इत्यर्थः इति हारीता ग्र
मिनः चतुर्थ्यो प्रमेहिमिस्ताषींयां ग्रामं प्रविशेदिति विहितत्वान्नमस्येयादिति विदधाते अ ३

नः। यात्रिकत्वतीयाश्च मपरिग्रहस्त्वायं न्यचतुर्थेस्येति तथा च काठके राजा सर्वं स्वं दत्वा आरणी
आरण्य वा न प्रस्थं गच्छेदिति हि विज्ञायत इति ग्रामे वा विवसन्नरण्ये वा अथ वा ग्रामे वि
वसन्न ग्राम एव वा संकरिष्यन्नरण्ये वा ग्रामीस मारोप्य नरनारायणे रोगे वा दित्वमुपस्था
पनं हेषु प्रसववेद्यथ तान्यतं क्रतुना हरेत या न प्याने या दिति श्रुतेः एवं स्यानारायण
णाइ नर इस्युत नारायणः स [illegible] स्यन्त सर्वस्माइत्यादि त्यान प्रियानेवं [illegible]नेष्य एव पुरुष चा १
मेधां ग्रयत सार्थ तेष्वानुवक्तम इति पुरुषार्थी यं प्रतिषेधः पुरुषमेधउक्तः अधुना स
र्वमेधमाह १ सर्वमेधः सर्वकामस्य सर्वकामस्येति मुक्तिमिच्छोर्यजमानस्य सर्वमेध
संज्ञकः क्रतुर्भवति ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत तन्नाप्यत सोऽपक्रम्यत तथैवैतं [illegible]जमानः सर्वमेधे घ २
[illegible] सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येतीति श्रुतेस्त
त तथैवेति फलवचनं मेधान्मेधा हानि यज्ञियान स्थावरजंगमान यो न्वतान्मके र
आत्मनि हुत्वा न स्तु कारेणाद्वैतैकत्वं भावयित्वा सर्वात्मत्वभावनया सर्वेषां भूतानां
श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमन्यानधीनत्वं आधिपत्यं परिगच्छतीति दशरात्रः तत्र सर्वमेधे दश
सुत्याहानि भवन्तीत्यर्थः स वा एष सर्वमेधो दशरात्रो यत्क्रतुर्भवतीति श्रुतेः वा
प्यामाराणाहः समूहयानुवादोयं न नु वप्यमाराणाहः संघानगणान यो पि दशरात्र इति
सिध्यन्ति किमर्थं दशरात्र इति उच्यते अग्निष्टुत्प्रथम [illegible]हं इन्द्रस्तुद् द्वितीयः सूर्यस्तुदिति त
त्रैवमपि संभाव्यते एकोऽग्निष्टुदन्तत स्तयत उच्यते एषणोगवामे एवं चत्वारः ततः इन्द्रस्तु

कथ्या:

कृष्णा २

राज्ञकः वं चम प्रम तयोन्मष्वेति तथापत्ति अयोरशां त्रासिध्यतितन्मान्सहितिदशमान्त्रयह
णं तं ने इत्यूह्य स्यूयत्वेवोच्छ्या तथातिरिकातच्छ्याइ तिसिध्यति अग्निष्टुत्तमः अग्रस
र्वमेधे अग्निष्टुत्तमो भवति एकशतविधो भवती सर्वः तस्मिन्नग्निं परार्ध्यं विनोतीति स्मृ
तेः परस्मिन्नर्द्धभागे भवतः एवं परार्ध्ये एकशतविधोग्निरिति सिद्धं सर्वः तत्रदृष्टान्तः सर्वं चि
नोतीति सपाहृत्वाह अग्निष्टुत् तस्य सर्वमेधे अग्निष्टुदग्निष्टोमसंस्थः प्रथममहर्भवती
ति श्रुतेः तस्माग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवती सा द्विसूक्तत्वात अग्निष्टुन्नामैकाहो
ग्निष्टोमसंस्थः तस्यान्त्यपीसुत्रलक्षणा अग्नभागच्छतेहिना मंथेदहम्यानोधूमकेतोजा
तवेदो विवर्धेत ओं गिरः सवा स्तोमागिर सम्यगयागो मघवन्न्मयोन्नस्याता आगच्छतेति
प्रकृतिवत् अग्निर्याज्यः एवया मरुदीनोस्यन्वयेलागं ... मषतेषां विरम्नयेत्स्वसं वयज्ञ (गहा २)
ष्ठाः अग्नेय्यः पुरोडाशोस्माजरासाद्माम ... स्त्वाद्यः तदुक्तं सर्वानुक्रमण्यां कात्यायनेन
अस्यान्तरासः समस्तहताग्निष्टुत्सा ग्निष्टोमिकेषु प्रथमेहनि पुरोडाशश्चाग्नेय्यव्यस्यादिपुरुशोलकु
शकेन ... ग्रहणपरहव्यरहितामंत्रयाज्ये तेनासांपुरोडाशंसंस्वेयतो विवेको विरश्यते अस्या
जरासाड्वसं इत्यामवस्य प्रथमे यग्रहणो आवायधितस्य स्यानेन सोमा अग्रये पत्नेवेति देवना
देशो हव्यो मन्मेति अवग्रहस्य पुनर्ग्रहणोरंइवाफुतस्यस्यानेश्च यामग्रहेत्तास्यग्नये अग्नि
मंगत्वेति देवनादेशो यज्ञानइन्निमेत्रावरुणाय हव्य अग्निमंगावति एवाहीताग्निनस्य अ
ग्निमंगात्वायहरा माध्वीमंगत्विसवसाहने द्विविहपदतिसृक्त स्य अथमिहेतिमपिनः त्री॥८

कू.प्प ३

लिशतेसाश्रयत्वस्य पैदेवात् स्वस्य स्थानेनु पयामग्रहीतोस्याग्रयणोसीतिमन्त्रं निर्वदेव
विश्वेभ्यस्त्वाग्निभ्य इति देवतादेशविशेषः उ ग्रहोतोऽउपयामग्रहीतोस्य ग्रयेत्वा वृहद्वते
वयस्वती ख्यं गत्वाग्निये चैन्द्रं वृहद्वदिति मद्वैतमिति ध्रुवस्य अग्निर्वैश्वानरी संरूपेण
सक्रतुपात्रे प्रति प्रस्थात्राग्रहणमात्रस्य अग्निभ्यस्त्वेति स्वतादेशः विश्वेभिः सोमपामिति वै
श्वदेवस्य विश्वेभ्यस्त्वाग्निभ्य इति देवतादेशः उपांशुविग्रहेषु वैदेवेभ्यस्त्वेतिमंत्र पदविश्व
स्त्वेति पक्षांतरेतु अग्निभ्यस्त्वेति प्रथमे अग्नये त्वेति द्वितीये अग्निभ्यस्त्वेति तृतीये तरति ए
वं सर्वत्रोत्तरसवनीयपात्रे सके विश्वेभ्यः स्यायाग्नयेग्निर्स्मान्नस्मिन्नग्नि यमे धावर्हतो वयमग्नी
नांसुमतोस्याम इति इतिप्रातःसवने विशेषः अथ माध्यंदिने आयप्रियेदिति प्रथमस्य म
रुत्वतीयस्य अग्नेमरुद्भिरिति मरुत्वतीयस्य अग्नये त्वा मरुत्वते अग्नीन्द्रो त्वौजसा इति तृती
यं चौहीतिमाहेन्द्रस्य इतिमाध्यंदिने अथ तृतीयसवने त्वे अग्ने इत्यादित्यस्य प्रथमेग्र
हेण श्रुधीति द्वितीये विश्वेषामिति इन्द्राग्न्योपरो महो अग्नेरिति सावित्रस्य [illegible] स
वैत्र देवता पदस्थानेग्निपदप्रयोगः तद्यथा यां छत्र पोमिहोमंत्रेत्वा तत्वा समवाग्न
येरिति पुरोरुक्त्वास्थानत्वत्पुरोरुगंतर विधानात् उपयामवान्वस्मतेय पवस्वेत्वा दिव्यत्तुर्म
त्राणां माहतानामेव प्रयोगः केवलं देवतापदस्थानेग्निपदं प्रयोज्यं तत्रापि विशेषः
यत्रैकवचनांतं देवतापदं तत्राग्निपदमपि एकवचनांतमेव अंतेष्वपिमंत्रेषु यत्र देवता
वाचि विशेष्यपदं तत्राग्निपदं तत्प्रयोज्यं तद्यथा गंभीरमिममध्वरं कृधा त्वयेसुषतममिति

शु २

सोमयमानमंत्रेण अग्नये त्वा वसुमते रुद्रवत इत्यादि नत्वस्मोमपथकन्वास्ति मर्दितारमेव ब्रवीमीति
५ अर्हं र्र: श्रुयज्ञाम न्यपरत्वकथनविदे आतुभ्यम मर्दि: त्वायत्ता मात्वमग्नये त्वाय स्वेति ॐ ॐ २
यात्यावरतापि अग्निहोत्रान अग्नीअध्वर्य आध्वर्यवान अग्नीम्प्रशास्त्रारोप्राशास्त्रात अ
ग्नेब्रह्मणोब्राह्मणात् अग्नये पोत्रात् त्वा नेष्ट्रात्कृ इत्यादिकं निवत हित्वं वसु मेघिष्ठ विअग्न
ये त्विष्वा त्रेष्ठ अग्निभ्यामिस्तुन्तरयोः शेषासेके त्रिष्वस्वेति प्रस्थितयेये मधुश्रुता
नये सोमानिति सवनीयपुरोडाश सोम्ययाग घृतयागे च विशांश्चायनवचना इत्येव
तं नत्र सवनीयेष्वग्नये पुरोडाशोष्टाकपाल: अग्नये हरिवते धाना: अग्नये पूषण्व
ते ८ ते करंभ: अग्नये सरस्वतिवे दधि अग्नये मित्रावरुणावत पयस्या सोमस्य विनादि
सभा ग्नेयस्य विज्ञान आग्नेयस्य यजेति मैष यह्वेनेपि अग्नेर्वेनस्यतेरग्नेर्वे समतरस्या
दिसोमस्य तस्य स्या केम येह जिनेति मि अग्निर्वेनस्यतिर ग्निर्वे सुमानन अपि तत्मयनुदं
त्विति एवं सर्वत्र देवता परेषु देवता वाचि विशेष्य प्रातिपदिकस्थाने ग्निपदं वचना नि
विशेषा नियं हृम्न क्रुतिवं देवे तिजेयं त्रयः छ्याः इन्द्रस्त तयस्तु वैश्वदेवस्त न अपिसुत्ता
नंतरं द्वितीयप्रभृतिनयरछ्या सस्थानाबहानिभवंति तेषां नामान्याह द्वितीयं इन्द्रस्तुछः
तृतीयस्य वैसुइछ्या: चतुर्थे वैश्वदेवस्त इछ्या इति इंद्रस्तु छ्योंइं द्वितीयम इमेवती सि
सवेस्तु इछ्यास्तृतीय महर्भवतिवैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवतीति चश्रुतत्वात अत्रेंद्रस्त रम ५
तिणेंद्री सुब्रह्मण्या ग्रहा: सर्वे ऐंद्रा: आयश्चित्रि सिप्क गिल्वा धा: सप्त इत्याः सत्र: ऐंद्रवायवा

स्तु २

दीनां क्रमेण पुरोरुचः देवताय स्थाने सर्ववेदेषु पदं तस्मै ग्रहा भवं ये स्तः पुरोरुचः सर्वे मं
त्रमस्य दितिश्रुतत्वात् तथा च कात्यायनः इंद्र स्तु पुछ द्वितीयेहन्यैन्द्रः पुरोरुचो द्वादश प्र
प्रतीक चोदिते चैद्र निरुक्तश्रुतिविनियोगस्तु आपश्चिन्तगायत्र्यनुपेस्ये द्वा वायवस्य द्वे परश्चे
त्तिमैत्रावरुणस्य आ स्तेरत्याश्विनस्य तं प्रत्नथेति शुक्रस्य अयं वेनइतिमंथिनः अ
त्तिं च तमित्याग्रयणस्य प्रव इति ध्रुवस्य ब्रह्मन्नित्यैन्द्र स्य इंद्रेहीति वैश्वदेवस्य इंद्र
स्तुमिति मध्यमस्य तृतीयस्य कुतस्त्वमिति द्वितीयस्य मरुत्वं इंद्र इति माहेन्द्रस्य कदाच
१७ नेति हे आदित्यस्य आनस्त इति तस्यैव द्वौ प्रागग्रयणो इमां त इति सावित्रस्य अग्नेप्रभूति
पत्नी वतंस्त वैद्र पं प्राति पदिकस्य स्थाने वचनात्मिन्नक्तिवत् सर्वस्तुतिसौरी पुरु
स्तरण सर्वेग्रहाः सौर्यः विभ्राड्बृहदित्यादा सर्पहन्त्राद्भुवः सौर्या यथा त्रमभे त्र्यायवा ऋ
ते नोपुरोरुचः सर्वेत्र प्राक्तं तदेवताय स्थाने सूर्ये पदं तस्य सौर्याग्रहा भवंति सौर्याः पुरो
रुचः सर्वं वैसौर्यमित्य दितिश्रुतत्वात् तथा च कात्यायनः सर्वस्तु पुछस्तृतीये इति सौ
र्यस्तु तदेवं पुरोरुच स्ति स्तुभ्य प्रतीको तत्र इति तद्धि वेकस्य विभ्राड्बृहत्पिबतु हे एंद्र वा
यवस्य येना पावक इति मैत्रावरुणस्य दैव्याव ध्वर्यू इत्याश्विनस्य तं प्रत्नथायं वेन इति
शुक्रमंथिनोः चित्रं देवानामित्याग्रयणस्य आन इडाभिरिति ध्रुवस्य परद्यैसं इन्द्र
स्य तरणिरिति वैश्वदेवस्यान्न सूर्यस्यतन्मित्रस्येति द्वयामेह तृतीय योः वरामहानिति मा
हेन्द्रस्य वैश्वायं तत्वे ति हे आदित्यस्यां अद्या देवाइति तस्येव द्वौ प्रागग्रयणो आक

सेनेतिसावित्रस्येति उरुरस्यानाम्नमिरुक्तंवैश्वदेवस्य निवेश्यदेवीसुब्रसंगापीवैश्वदेवाय
६ ताः प्रवाचजेप्रयुम्यारस्याधाः समरगालवैरैरूवावादीनांक्रमेणपुरोरुचः प्राक्तनदेव
तापरस्यानेसर्वेचवरुवच नांतमेवंवैश्वदेवपरंइति तस्यैवैश्वदेवायहाभवंतिवैश्व दे
व्यः पुरोरुचः सर्वेवैश्वदेवमयूरि तिश्रुतत्वात् तथाचकात्यायनआह वैश्वदेवस्य जि
चतुर्थेहनिवैश्वदेव्यः पुरोरुच ष्टका दशवद्धप्रतीकान्ताति तासांविनियोगउच्यते अ
वावृतेरंरूवाप्रस्त्वेरुवा पवस्प्वे वस्त्राः प्राविनाइतिमेचावरुणस्य अधिनईडेसाधि
नस्य नेमत्वथापमितिश्रुत्वामंथिनोः येदेवासरसाय्यपणास्कआनदाभिरितिध्रुवस्पा
विश्वेभिः सोम्यमिसंप्रान्तस्य ॐ मारुत्निवैश्वदेवस्य अग्नइंद्रहंसाग्नीमित्रावरुणोतिहेहे
यामेरुत्वतीयचोः अस्मेरुद्राइतिमाहेंद्रस्य अवीचाअघविश्वअवेत्तिदेआदित्यस्य धि
रस्वाः प्रग्रातेतितस्येवरप्राणवत्यो देवेभ्याहीतिसावित्रस्येति ब्रंतमहाव्रतं अग्निष्टो
मसंस्थंपंचममहर्भवति प्राणवाना राति तस्य धर्माः सर्वे गवामयने उक्ताः महाव्रतमग्निष्टो
मः प्राजापत्यमनुपासंभ्यः साद्यमाज्यौचीयप्रांगो निरुधतीरुपताः वाजपेयः पश्चमह
वीजपेयोभवंति सप्तदशवाजपेयः पारदीरथन्तरपृष्ठः तथा त्रिवृद्भवति वाजपेयवशाच्च
सप्तदर्शमध्यस्यसर्वेत्वात् तेनततदसशावश्यपश्चसहस्रभागालिः अतिमितारत्निवषप्र
परोनेतरेषामविरोधात् अप्तोर्यामः सप्तममहर्ह्याप्तोर्यामो भवतिसर्वेषांपतेरुक्तंनामा राम
प्रागितिश्रुतत्वात् अप्तोर्यामोनामसप्तप्तः यस्मिन्नितिरात्रिं येभ्यअर्द्धरात्रिपर्यायवक्तमोर ६

भवति सर्वेषामस्याग्निहोत्रास्य षोडशपतिरात्रादीनां प्रतनानित्योत्र यास्यन्तिचाभावो येषं
तभं यं तो स्वप्निमायः सर्वेमस्मिन्नासभन्ते तस्मिन्नहायोमसर्वे मातमेतस्स वेजानीयं
स्थावरजंगमरूपंयदस्तुजातंयज्ञार्हंतत्सर्वं एकैकसंख्याहोमार्थमुपकल्पयनीयं स्यर्थः
तस्मिन्सर्वोन्ने धाना स्रमनेयजुष्प्राप्तिपर्यायप्राप्तामिति ग्रन्तेः यद्वप्राप्तिश्वासो ह्रा
सयुक्तं जंगमं यद्वाप्राप्तिः ॐ धिवनस्पतिधान्यादिकं तस्य सर्वस्य वसनेनाहोमविधि
माह अवयाकानां त्वचाजुहोति अवयाकानां वपाः हितानामश्वादीनां त्वचं त्वचस्तजुहो उ
तिवपासहितानामश्वादीनां अवयात्वचं जुहोति सर्पास्तिस्रं अवयाकानां त्वचं रक्तं होत
व्यानहरुस्यादीनि वपावतामपि वपाएवौषधयोः सवनयोः हितनख्याः नहरुस्यादीनि वपा
वपावतां जुहोतित्वचं तु केते भवयाकानामिति मन्तेः ॐ षधिवनस्पतीनांहे सवनं स्थवम
किरंतीतिशेषः श्रुष्कारामा मार्जरगावं ॐ षधिवनस्पतीनां संवत्सरं संस्थासंपन्नस्यित्वा
त्वाखंडान्याहवनीये प्रकिरन्तीतिश्रुतो हरखवाहस्त्वाह धाह्रियते अथवा जुहोतीति
सर्वस्तत्रान्नकीर्तते तस्मिन्यसे संप्रश्नन्नु छित्वा छित्वा ॐ षधिवनस्पतीनां जुहोतीति न्म
र्थः संपद्यते तथावकल्पस्त्र यदहरवार्प मातत्रः सर्वप्रेषधीः सर्वं वनस्पतीः
संप्रम्यमाहवनीयेवन्हं वाग्निनीति प्रत्यक्षं पाक्त मिव यवत्सा जुहोतीति संप्रम्यमो
षधिवनस्पतीनां प्रकिरंतिमक्षारांगादूरीगांश्चेतिश्रुतत्वात् उ॰षधयस्तराणि क्वस्य
तयाय्वक्षाः अन्नमन्नं जुहोति सर्वेप्रकारंवान्नजातीयं जुहोति ब्रीहियवमाषमाधिकम्

तद्युसहैव अस्य त्वग्वपादि अन्नांतस्य सर्वस्य वस्तुनो होमकालमाह वपांते तृतीयसवनेषु
८ हुतेषु हविःषु लतस्यागुतं वपादि सर्वं प्रातः सवने वपांते वपाप्रचारांते अस्याधर्मिसंबंधि
नामांतिरपि कारणांत्वत्तुरणोमाग्नेयादीवपश्चनामवपामार्जनांते हुते हुते हुते जुहोति तथा
तृतीयसवने च एते वामेव पश्चनां हविःषु हुतेषु वपादि सर्वान्नपर्यंतं जुहोति ज्ञायसवने
प्रतिद्रव्यं होममंत्र श्रुतं देवाग्निरिसध्याय एव देवतानु सर्वस्मै जुहोतीतिश्रुतेः स
र्वान्मा प्रधानेषु हविःषु हिरण्यगर्भः मंत्र लिंगाद्य तथा चोक्तं सर्वानुक्रमण्यां कात्याय
नेन तदेव सर्वमेधोध्याय आत्मदैवतः सर्वमेहमिसर्वे होमे विनियुक्त इति अन्नमन्नं जु
प्रै होति सर्वस्माद्यैः सर्वस्यावरुद्ध्यै प्रातःसवने हुतास्तु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु हविः
ष्विति श्रुतत्वात अनयोः सवनयो होमकाल एव जुहोतीत्यर्थे गात सर्वौ सर्वोत्तीष्ट्यां सैति
श्रुत्स्य परंतत्रो सन्तयो जुहोति माचारस्यनेन न्यायेनास्य भाग होमपर्यंकं होतव्या नित्यावपा
द्येयत्ति यानां पश्चनां ज्ञाते त्तीनैरकैक मासं भनीयं उषधिवनस्पतिधान्यादिकम पिपत्ता
हेमवेकेप तिज्ञाति हितव्यं न यज्ञार्हत्वगमात्रं त्वतमात्रपशुमांसान्नमात्रमिति अस्ता पर्वे
श्रुस सप्तममहर्भवती यत्र हरिस्वामिनः तस्मिन्सर्वान्मे धानिति यज्ञार्हान्य हार्यास्याव रुज्जंग
मान्सर्वानालभन्ते होमार्थेनु पकल्पयन्ति न त्वालभन्त इति चोदनासामान्यात्सपशुप्रकृत
योपागाएतेवोद्यंते। नाऽदेवतासंबद्धत्वात्समालभनस्यादिवत् ननु सर्वस्मै जुहोतीत्य एम·
वाह्वतासंबंधः सत्यमत्ति सत्तु होमे न यागे तेन तदुत्कार्य एवैतेन यागः अत एव तद्धे ८

वेनयजमानः सर्वमेधे सर्वान्मेधान्कुर्वन्तिसर्वमेधानां होमएवोसन्निवावोपिमध्ये नैः नर्व
सर्वमेधे पि सर्वयागाः ततस्रुवयथावत्तां उभयोरपि सवनयोर्वैश्वानरहोतव्याःन
हस्यादीन्यवदानानि नाश्नं जुहोति केस्ये नैवन यजन्ति कस्य न या मानुवाकादिनेतिय
त्रयाणि सोमशुसन्निभ्यांसं सर्वेभ्यः कुबेधिवनस्पतीनां अकालीप्रकिरन्ति कीदृशीनांग्र
काशानांबालीरांगान्वप्रकिरन्ति अन्नमन्नमेववादि जुहोति पृथक् पृथक् जुहोति नसहैतानि
वकसान्येव जुहोति नत्वगार्हस्पत्यैः सर्व सर्वजातीयं जुहोति सर्वासांस्थावरजंगमजा
तीनामेवेकांश्चन्ति सहस्रारांगावधान्यानामवहननमायं जुहोति ननु सर्वोव्याप्तिरेशावा
त्वात धान्येन ज्ञासात्मना सर्वो एव व्याप्तौ जुहोति सर्वस्मै सर्वात्मने प्रधानपुरुषाय हि
रण्यगर्भायजुहोति तदेवाग्निस्तदादित्य नेनाध्यायेन कुतः सर्वमेधः तस्मिन्मारभ्यानो
त तदेव सर्वमेधोध्याय इति कस्मिंश्चिंगाद्य सर्वस्मै हि होतव्यं हुतास्रुवया स्रु एवमे
वतृतीयसवने हुते पुरोडाशुकेषु हविःषु जुहोति ननु यज्ञा स्रुतस्य ध्यायेन के मस्लिंगा
न्या तस्मिन्हविः हविदेवता अनुक्रम्यते यस्मा विश्वा विश्वकर्मा यो नः पिता न्ययजेन्त स्व
मो हि होतिसर्वान्मेधान विश्वकर्मा य हितेः नैवैषोम्ध्य श्रवा विनियुक्तः तस्मात् देवैहो
तव्यमिति मन्यते कात्यायनेनेनत न सत्रितं तत्कस्मात् विहितोऽरिन्ति न विघ्नः इसेन
सर्वं तो हरिस्वामिग्रंथ हो पठुक्त्वात्सिखित सर्वेमस्मिन्नासमनः सारि सा
त्यांगककारिकृतस्यव्याख्यानस्याभिप्रायं कर्तोस्य एव विदुः अस्मत्कृतं तु व्याख्या

सर्वात्मानं चैके ध्यायो पि दध्याप्तिनं चान्यत्र क्वचिदपि विनियुक्तः ॥ एतेन च प्रातःसवने होतव्यं १७ ग्रः

नेष्टत्वेनसहितहरिस्वामिसंमतंचेतिसत्याषाढदर्शिनःस्वयमेवव्याख्यांति सर्वेषांसहस्रसंवत्सरमध्या
२ द्वादशाहमतत्वेनतस्यस्थानेमहाव्रतमाह आश्वमेधिकंमध्यमंव्रतस्थाने महाव्रतस्यस्थानेआ
श्वमेधिकंअश्वमेधसंबंधिमध्यमंअहः द्वादशसंस्थंभवति मातृदशाम हिमाबो [illegible]
सारिसर्वेतदर्थमेवोक्तं आश्वमेधिकंमध्यमंपंचममहर्भवतितस्मिन्नश्वमेधमालभ
न्तइतिक्लृप्तत्वात् अयमनुवादएव सर्वेषामेवमध्यमाहर्मीणांमासत्वात् ततश्चात्रैक
8 विंशतिर्द्वादशतस्तुतानीयाणएकविंशस्तोत्रयोभवंति मध्यमस्तो[illegible]दिरएव इतरेषाम वि स्वा ई
धीयमानत्वात्तस्याश्वमेधिकमेवाविरोधात् पौरुषमेधिकंवाजपेयस्य [illegible]
स्यपशुस्याद्वाजपेयस्य[illegible]नि पौरुषमेधिकंमध्यममहः पंचसंस्थमहर्भवतिपौरु
षमेधिकंमध्यममहः षष्ठममहर्भवतितस्मिन्मेध्यपुरुषानालभन्तइतिक्लृप्तत्वात् अ
त्रापिपुरुषानालभन्तइत्यनुवादएवनाम्नैवंसर्वेषांतदर्मीणांमासत्वात् अतएवात्रसर्व
मेधे सर्वे पशवः सुत्यीयसोमायनमेवसवनीयाःपशवोभवंति [illegible]
रविधानेनेतरयोःपशयोरैन्द्राग्नःसवनीयोन्यहमेकादशिना वा [illegible]नयोर सं
भवात् अधुना अष्टमनवमे अहनी आह त्रिणावत्रयस्त्रिंश[illegible] अष्टमनवमौ
यथाक्रमं त्रिणावसो[illegible]यस्त्रिंशस्तोमौबुध्यसंस्थौभवतः त्रिणावममहर्भवतिनत्रयस्त्रिं
शन्नवममहर्भवतीतिक्लृप्तत्वात् अतिरात्रोविश्वजित् विश्वजिदतिरात्रोदशममहर्भ एम
वतिसर्वसर्वपृष्ठःकार्यः विश्वजित्सर्वपृष्ठोतिरात्रोदशममहर्भवतीतिक्लृप्तत्वात् पुरुष २

मत्र २

मेधवद्दिशिराग्नसस्त्रमि अत्र सर्वमेधपुरुषमेधयत्नसम्मितसहिताद्दिशिरग्नमभवन्ति तत्रसद्युतंस
पुरुषमेधस्य मेधवद्दिशिरोन्नि अश्वमेधेवष्विनयमध्याहोतुः प्राचीदिशि सादिम् मिपुरु
षवेलनरास्ववर्जेमिन्निच तन्मध्ये भवत्रगासगसमेवनेदेवं भूमिपुरुषयद्गनजुमवतुनीमि
अम्यसत्रस्मार्थः अथपात्नोदद्दिशिराग्नंनाम ध्यप्रनिराधुस्य यरस्य ब्रह्मस्नराग्नसस्विता सम्भूमि
सपुरुषप्राचीदिशिघोतुर्दशिरागाव्रासनरागःप्रतीच्यध्वर्योर्दद्दिशुनातुत्तरेवहोतकाः
अन्वाहभक्ताशनिष्क्रनेः प्राच्यादिदिगुत्तरन्नकृष्यसरद्दशमेदशमंशंभूमिपुरुषसहि
तंहोत्रादिभ्यःप्राकृतविभागेनदद्यात् इतिसर्वमेधः सर्वमेधउपदिष्टः इदानीं पितृमे
धमुपदिशति २ पितृमेधः संवत्सरात्सम्नतो मृतस्य मरणात्संवत्सरे स अस्मनो सर्वा
पितृमेधसंज्ञंकर्म भवति अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति निमहकस्तनहेन सिद्धं कुर्यान् ए पि ८
वकुर्याद्यत्र समानानुवनस्मरेयुरिति श्रुतत्वात् श्मशाने पितृमेधस्यनर्थान्तरं श्मशा
नशब्देनअस्थिसंरक्षणार्थः स्थलउच्यते सिद्धं अविरम्यजेनकुर्यात् यत्रकालेसमाः सं
वत्सरान्नानुस्मरेयुरपिनतत्रकुर्यादित्यर्थः अयुग्मेषुवा यदिवहुकालव्यवधानेनापिकु
र्वीतोमृतं संवधिसंवत्सराविस्मृतिर्न भवति न तु अयुग्मेषु संवत्सरेषु वा कुर्यात् यद्यनुस्म
रेयुर्युग्मेषु संवत्सरेषु कुर्यादिति निष्कृतेः यदि चिरात् पिकुर्वीतः स्मरेयुरेव समास्ततो युग्मेषु
अयुग्मेषु संवत्सरेषु कुर्यादिति निष्कर्षः स चायं व्यवस्थितो विकल्पः स्मर्यमाणोयुग्मे
षु अस्मर्यमाणोऽयुग्मेष्विति एकनक्षत्रे एवंच नक्षत्रे च एकनक्षत्रे न स्मिन्नेक

नक्षत्रे हस्तस्वातिपुष्याश्लेषार्चे केवलारुकाआकाशेदृश्यन्ते यत्तु द्विकत्वनवदश्वनांनशके
२ नक्षत्विशर्मिदं पुनर्वसु विशाखे कृत्तिकाः भरणीपानुराधाइत्यादि तदन्येकनक्षत्रेतदनेन
बृहस्पते एकनक्षत्र एकनक्षत्रर्क्षे हि पित्र्याणामितिथ्यन्तेः अमावास्यायोर्विजिसाम
र्थ्यादृष्टव्यं अथवा अमावास्यायां तिथौ भवन्ति एकनक्षत्रे तत्सत्संभाविकल्पः अमा
वास्यायाममावास्या वा एकनक्षत्रमेकाही तिथ्यन्तत्वात् वासुदेवमहा[illegible] समुच्चयमा
हनेदेकनक्षत्रममावास्या वा कस्मिन्काले वा घरसाणां कायामाह मितिहा घर्षास्मा
स्तु नितिरा घो ग्रीष्मः शरदृतुः प्रसिद्धमाघो मासः तेन ग्रीष्मे वा शरदि वा माघमासे
वा एतेषां मध्ये अन्यतमस्मिन्नेकनक्षत्रे अमावास्यायां वा पितृमेधो भवतीत्यर्थः
शरदि कुर्यात्तु माघे वामानो घर्मस्य द्विनिमितरा घेवा नि नो घं धी यानाइ तिथ्यन्तत्वात्
तदुपदिशो विधिमुपदिशति यावन्तो धविष्यतः स्तु स्तावतः कुंभानादाय यक्षच्छालि
न्वापरिमितानि अथेत्र अमासानां पुत्रपौत्रादीनां उपवाजनं वस्पति अमास्या स्त्रिः
स्त्रिः परिक्रामंस्तुन्त्रीये स्पवाजनैर्वा पवाजयन्तइति उपवाजनमत्र धवनं अतो ये
यावन्तो यत्संख्याकाधविष्यतः स्तुः पुत्रपौत्रादिका भवेयुस्तावतः तत्संख्याकान्कुं
भानादाय अपरिमितानि कुंभसंख्यानो मात्रसंख्यातश्चाधिकसंख्यानि छत्राणि
चादाय शरीरादस्थिरागा[illegible]न्तानि विवक्षमारोन संबंधः शरीराणिग्राम समीप गमः
माहत्यं कुंभेनतस्यकेत्वां नयहेरापरितस्यायसे हुवा घमानेध्वीरणायां चोद ६

ता या म मा स्या स्त्रिस्त्रिः परिक्रामं स्तु तरीयैस्स्व पवाजनैर्वा कृत्वां पन ः श्मशानं चिकीर्षितः कुंभे सं
चयनमित्यादिस्मृतिस्तेन पितृमेधं चिकीर्षया कुंभस्थास्थिसंचयनं कृत्वाऽरण्ये भूमिमध्ये स्थी
निख्याप्यित्वानि मध्ये वैनि नैनैव कुंभे न नानि शारीरा गतानि तान्यस्थीनि यत्र म स्मी पमाहृत्य तत्र
त्वङ्गूयं कृत्वा कुंभस्थान्येव पर्वमेव न चस्थापिता याः स्वद्धाया उपरि निधाय आहृतपर्वस्सगा
हृतवस्त्रस्य एकदेशेन परिनसन तमस्थिकुंभं सर्वेतो वेष्टयित्वा आयसेषु पोह मयेषु मस्तु
वाहिश्चिशु पट्टाह्नि सु वाघ मनेषु स्थतायासु कातयाची रातायाचवाघमानाया अमात्या
मनमप्युत्र्यपीज्याघातुत्तरीयैः पायरता वस्त्रैः उपवाजनैर्व्यजनैर्वा तमस्थिकुंभं पवाजयं
तस्त्रियः स्त्रियः परिक्रामंति अपरस्त्रिरंगप रियंति स्त्रियो वा स्त्रियो वा परिक्रामंति नवै स्त्रि
स्त्रीरंगाप रिक्रमस्तो विकल्प अमावास्यायां परिक्रामंत्येव पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु पूर्व प
रिस्मे रात्रेः पूर्वभागे मध्यरात्रे रात्रेर्मध्यमे भागे अपररात्रे रात्रेः पाश्चात्ये भागे चैतत्स
रिक्रमणं भवति रात्रिं समस्ते वा भिमज्य त्रिषु विभागेषु नस्सर्वो क्रमस्या कर्तव्य इति न स
वा स्त्रिकं स्त्री। कर्तव्यं परिक्रमणं भवतीत्यर्थः ।अस्मिन्दिने वक्तव्यदानं कर्तव्यं अत्राह
वासुदेवः वक्तव्यं मवक्तव्य समयेन छकात्वतुर्दशी विराधा तागताधर्मेन याज्याप्तमुख
संयवादिति नृत्यगीतवादित्रं च एतत्स्वाहृत्य नृत्यगीत वादित्रं च भवति अनन्तर
तं नृत्यगीतवादित्राणि अस्मिन्नहनि कार्याणि तस्यानीत्यर्थः अन्यम स्मानुपहरंस्य एके
एके अस्मै अस्थिकुंभाय अन्नं ऽथ स्नानादिकमुपहरंति तु पठे कंपत्तिम्र यमपरिरंते [illegible] ने मना ९

विफल्पाल महरेतत्। एतत् पित्तमेधांगम सं वंधि अहर्दिनं विफलं भवति ।। फलं च दृष्टो वहुलं भव
तीत्यर्थः । पवृत्तिः

नरमिति संप्रदायः उपकुर्वणस्य सशरीरस्य दक्षिणागमनं नित्यं गच्छन्दवसः समीपं कुर्यात् वसे न्यु
१० सशरीरा अस्थिकुंभसहिता यजमानाः धर्व्यमासाः निवासयामाद् दक्षिणागमनं तिर्दक्षिणा
स्यां दिशि गच्छेतोस्यर्थः यथा कुर्वतो मुदिया स्युरित्यर्थः तथा कर्तव्यं यथा ब्रह्मचारिणः शरीरं निवा
पं अस्थिनिवापं कुर्वतः सर्वे मुदिया न स्युरित्यासां गेवव स्य मारं मस्थि निवापकर्म
प्रारभेतेत्यर्थः नत्र हि स्थापने अपेयं निवपन्तीयं वैष्णवी प्रतिष्ठा स्यादूर्ध्वमेतस्य नि
वापाय प्रतिष्ठापयतीति यत्र कम्पउत्तरदिक्स्थो दयानिरुद्धवैष्णिवरक्षिरश्वराश्चिस्थिरवन
स्करोतिति यथा कुर्वतो मुदिया स्युस्तेन सभयो रहो राजयो प्रतिष्ठापयेति स विज्ञाते शमीतरा
ति अधुना श्मशानस्य देशविशेषमाह कस्मिंस्ताविति कस्मिन्देशे श्मशानं कुर्यादित्यर्थः
ते शूद्रदेशे श्मशानं कुर्यात् कीदृशे पांसुरे भवता विति अथ स्ताविति यो गर्त प्रदेशाउपरि
वाप्यते नैव स सर्वे गामध्या द्रिश्यस्तानाप्यं तेषां सर्वतो गुलुस्मादिभिरावृते तस्मिन्नि
त्यर्थः गुहाः सरवनाविस्तादिति ग्रन्थेः ऊर्ध्वं सारमविकाः प्रतियस्मिन्नुत्तरपर्वं ऊ
र्ध्वपुष्पिमुष्मधारः इति मन्त्रोर्थावाराः तयोर्मध्ये स्यारमतिकाव तिष्ठे देशे श्मशानं कुर्यात् ।
ऊर्ध्वे रकरो तीति गृह्यते तत्र दक्षप्रवणो उदक्प्रदीच्यां दिशि प्रवणां तिमां यत्र दृश्यते व
णां तत्र श्मशानं कुर्यात् तथा नोऽत्रमितो यवाम्यादीचीनप्रवरोकरोतीति गृह्यते समेवा
अथवा समे देशे कुर्यात् नोदक्प्रवणो यस्मिन्व समस्य सतः इति गृह्यतेत्वात् दक्षिणाप्रवणाए एम
के एके आचार्या दक्षिणाप्रवणे श्मशानं कुर्वन्ति दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्युत्तरे के आहुः ११

श्म

अस्थीनामुमार्गे सम्यर्थे पंचमी यामात्दस्थीने श्मशानं कर्तव्यं यच्चास्थितेग्रौ मानरस्य
ते न च कर्तव्यं आरात्सर्वेषां वृक्षो मार्गो दूरात् रे कर्तव्यं नाधिर्व कुर्यान्नाकाशे इति श्रुतेः ॥ पं२
न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्पन्दनेकविभीतकपापनामभ्यश्च न्यग्रोधो वटः अश्वत्थः पि
प्पलः तिल्वकस्तिरिाासः हरिद्रुमरिचः स्पन्दनेकोवस्पथिशो बः विभीतको बहेडः पापना
मानः श्लेष्मातकोविरागस्यः आरादित्युक्तवर्जिते एभ्यो वृक्षेभ्य श्चारात् दूरे श्मशानं कर्त
व्यं चितिवत् चितिवन्मानस्य प्रदर्शयं पादृशोरेशकाश्चि श्रुति चिति दिग्नाताद्शिदिशेव श्मशा
ने कर्तव्यं नन शूद्रस्यशीर्षीः पुरुषादृती विशारवशारथ्य गे धाप श्चिप रांधांजश्चिसे
न द्वस्यते नममिपाशमभि विरुध्यान्च शरं नाश्मगंधां नाधंडां न यश्चिपर्णी नास्वुष्ठ
स्यां तिवं कुर्यान्चविभीवकस्य न तिल्वकस्य न स्पन्दनेकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्येपा
पनामानो मंगलोपस्पथानाम्नामेव पर्णिहरायेत्तिश्रुतेस्त्वात् शेवत्ति शंसद्दंजरठतिमदेशे
श्मशानं कर्तव्यं मन्दं कंवति वा स्वर्गनुस्मेकमनीयेरमणीयेप्रदेशे वा कुर्यात् केचित्तु शंवत्ति
शमीवने कंवत्ति करीषवत्ति करीरवनेवत्ति आवस्ते कंवत्तिकुर्यात् कंमसहित्यपाशंवत्ति
शंमे सहितिश्रुतेस्त्वात् चित्रंपश्चात् तस्यश्मशानस्य पश्चात्स्थरूपोऽचित्रं स्त्रीनीयंवनगोपि
देवगृहादिकं भवेत्तस्मात् चित्रं पश्चात्स्यादिति श्रुतेः यस्य प्रदेशास्य प्रदेशस्य पश्चाचि
त्रं भवति तस्मिन्प्रदेशे कर्तव्यमित्यर्थः नदुभावउदकं न वर्जितेपश्चादपरस्यां दिशि चित्रं भा
वेउदकं न आगादिस्यंपश्चात्स्यात् उत्तरतोवा उदकमित्यनुवर्तते अपयो उत्तरउत्तरस्यां

दिग्गुल्फं मयेत यदि श्वित्रं न स्यात्तावः पश्चाद्भान्तरं तो वा स्फुरत्यो ह्यंव विविधमिति श्रु
१२ तत्स्थाने यस्य पश्चाद्दक्षिणस्य पश्चाद्भोत्तरं तो वोद्गुल्फं मवति तेन वा कुर्यादित्यर्थः कर्षूर्वीरिण
वति कर्षूः कोसा [illegible] वीरिणानि तृणानि तदंतिमे दे लोकर्ते [illegible] समूलं समूलं दहिवि
तृणां वीरिणामिश्रं इतिश्रु तत्स्थाने यामतस्तेजनीमुष्टिं स्तम्बसर्वदिदहत्सप्त्युपेत यद्येतत्
त्कर्मार्थं ग्राममध्याद्बहिरागम्यते तदा कश्चिद्यजमानपुरुषो ग्राममतो ग्राममध्यात्तेज
नीमुष्टिं सर्वं ग्रामाद्बहिर्दाहे [illegible] स्पर्शनतयागच्छेत्तस्यैतां तेजनीं नीचैर्मोनावह
धान किं तु यावत्कालं कर्म भवति तावत्कालमुत्तरस्यां दिशि धारयेत ततः कर्मसमाप्त्य शि
नन्तरं ग्राममेव गृहं प्रति नीत्वा गेहे उपच्छेत् तेजनीत राप्रसकः तेजनीं वीरणा प्रसवि
नित ऋस्वामिनः तस्याः क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयंति प्रजा ह सा प्रजामेव तत्
उत्तरतो धारयंति तामनन्तरस्यैव कृत्वा वेनाम [illegible] गेहे उपच्छेत् प्रजामेव तत् गृहेषु उपयन्तीति
श्रु तत्स्थाने दिक्षु [illegible] पुरुषमात्रं मिमीते तत्र श्मशानस्य च दिक्षु त्रिप्रमाणं दिक्षु कोणेषु पु
षमात्रप्रमाणं मिमीते तथा साधनीयं यथा सर्वासु दिक्षु कोणभं भवति तस्याः धनो
पायश्च स्कंदकारे गोणतः येनैतत् बाढि पुरुषार्धं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये पुरोक
वः समया [illegible] इति पुरुषमात्रेण चतुर्विधं [illegible] इति श्रु तत्स्थाने तेषा चतुः स्रक्तिः इति तथा
पुम्भादिशाखुनेरणा विदधाति प्राचीं च दक्षिणां चैतस्यार्धं ह दिशि पितृलोकस्य द्वारं
दैवेनं पितृलोकं प्रपादयति स्रक्तिः तिर्दिक्षु प्रतिष्ठापयन्तीतरेणात्मना वोत्तरदिक्षुत राम
१२

प्रा

२४ र्द्धं सर्वासु दिक्षु पतिप्रायपर्यन्तो निष्क्रान्तत्वात् उत्तरतः पृथु नत्पुरुषमात्रं क्षेत्रमुत्तरस्यां दि
शि ईशानपार्श्वे पृथुविस्तीर्णं विपुलं करोति उत्तरतो वर्धयेदिति निष्क्रान्तत्वात् पश्चा[illegible]त देव त्र
पुरुषमात्रं क्षेत्रं पश्चाद् अपरस्यां दिशि वायव्यपार्श्वे पृथुविस्तीर्णं करोति पश्चाद्दीर्घ
इति निष्क्रान्तत्वात् अन्योन्ता पश्चाच्छोरीशानवायव्यपार्श्वयोर्दक्षको क्षेत्रस्य दिक्कोणत्वात् प्रा
णायुः प्रधानवत् यथा अयं पश्चाद् दिग्विहितः प्राग्गतो वायव्यकोणे उपर्धीयते अथा
न्तरनइत्तिविहितानाश्वेशानकोणे एवमर्थोपि इत्यर्थः विहस्य सविक्षिपुरपशुविहंति नत्सैव
वि मेवं विधं[illegible] हत्यमित्वान् तस्य कोणे पुरस्त्रिकृत्वहपमानाम्नां हुन्निहन्ति निरवनतीति अथ
वोत्तरतः पृथुपश्चाद्विहस्ते संमेकमेवेदं सत्त्व न स्थाप्यः नत्पुरुषमात्रं क्षेत्रं विदससर्वं द
क्षिणपार्श्वे शनैर्वा नरपार्श्वे यो विस्तार्यो नरतः पश्चान्मुपपृथुविस्तीर्णं करोति एवं दक्षिण
पार्श्वेनाधिकममानं करोतीत्यर्थः विहारस्थान मध्यादेवैकदेशस्य स्थानान्तरे स्थापनं
नेन एवं दक्षिणपार्श्वमध्यादेवोत्तरापरपार्श्वयो विहारं विस्तारं कृत्वा पृथुत्वं संपादनीयं
रा नयाहवास्तुदेवक पु[illegible]वोत्तर हि मन्ति विहस्ये स्वनिरेकतो साईव महागहीनेन पुरुषे सोव
ये स्यादिति उत्तरतः पृथुपश्चादुसंकर्षणाविकवेशात् नास्मिदिर्वं[illegible]ति कर्तव्यं नात्र शंकू
क्रमेणानामिति अन्यैर्वर्जीताः साधनप्रकारः एवं दक्षिणपार्श्वे पानिवानुतानि सत्त्रयीद
शाशोनांगुलस्य चतुर्थभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्येन्दनानि कार्याणि ११ पश्चिमो
त्तरपार्श्वयोः स्वांवसितिपुरुषप्रमाणाद्धिकानि कार्याणि १२ पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्याग्रा

याम्याग्रीकृत्वा तत्संपातयोः शंकुस्थिरत्वाय साधितं प्राग्दिनगुणस्त्वहिमांशुस्वदेशपलमाणतो गुणमततः पा
१२ शांशज्ञं गुणमततः देशोतस्य राशुत्कृं कृत्वा सर्वापरयोः शंकोस्तृस्याः पाशो पतितस्य मध्यमेव त्व
स्यशेन दक्षिणोत्तरायस्य दक्षिणाः कोणाः साधनीयाः ततः सा धीदा शांशस्या धिकांश
दक्षिणपलमाणांशज्ञं गुणमततः पाशो मध्येस्य स्वरातुत्कृं कृत्वा शंकोः पाशो यतितगुणस्य
मध्यमस्य स्वशोनोत्तरस्य आयस्यो तरकोणाः साध्य इति स्वतिथंशंकुनाहति ततः उ
12 नेन प्रकारेण तत्तलः पश्चात्पूर्वकरणानंतरं स्वतिथ्युकोणो बुद्धस्य पारणान कृतंश
त्रिहंति लिखनेति अथैनष्टं कुभिः यदि हंतीति वचनात् तेषामेव शंकूनां विधेक्रमाह
पालांशपुरस्तात् पुरस्तात्स्याशी स्वक्तोपालांशपलाशव स्वावयवे शंकुनिहंति पा
लांशपुरस्तादितिश्रुते शामीलवारणादेहशंकूनन्यो ततो न्यास्तुतिरक्षुलक्षितुद सुट
२ नरत आसेभ्या मस्त्विशांयपाक्रमेणशामीते शामीवक्षावयवे वारणां वरणाय स्वावय
वे देह शंकुंच निहंति लिखनति शामीमयमन्तरेनेः शमेस दक्षिणवारणा पश्चात् यमेवा
स्याना इति वज्रशंकुं दक्षिणातः इतिश्रुतत्वात् देहपांकुं वज्रशंकुः वज्रो वै सोम आसी
नसैवेत छरीरं यदिरवो पदस्मान् इति वचनात् द्रोणमा ततः शामम पः शंकुर्वज्रशंकुः पा
षाणांशंकुरित्यर्थः अपसत्वविसर्गबंधारशंपरीतस्वापेत्तो यं लिखितपत्राशशास्त्रया
च्छुहुहति अपसत्वविसर्गमादक्षिणपेन स्ववलिताति तानि च्छादिता अपसत्वविसर्गश्चतया राम
अपसत्वविसर्गयारथंताअमदक्षिणावर्तानयाने निमित्ते सेत्रे परितत्वसमंतात्स्वदक्षिणा १२

ज्वा

मेवं वेद्यपि त्वाश्रुयेनोपं चितिं तिमंत्रेणापस्याशश्राखयाद्यदृहेति तस्य स्येत्रस्वमध्येय
त्सणापस्ताद्विपतिं तं भवति तस्य सापशास्वयाद्दृहेत्वामेत्रा दृहि त्रिंशः काशयती स्वर्षेः
तद्धिथायावसरविस्रष्टाभिः स्यषाभिः खयी नतोस्यपस्यर द्विपि त्रपे हितं मैतिथनतः सं
ग्राज्जेषः अयसरविश्रमव श्रितां स्वर्षेः तथा अत्थेन स्यसापशाखयाद्दृहेतिय
देवा देवाद्दृहेति नस्थेनो यजुषणाय इति श्रुतत्वात् इष्टिराशाखां तिरस्य परिश्रि
भिः परिश्रयति पूर्ववत् परिश्रिताभिः अतः हनानंतरं पशाखां पञ्चाशशाखां इष्टि
णाद्दिश्रितास्यां दिशि हरेतिरस्य अपरिश्रिताभिस्तकमयाराता इधिकसंख्याभिः परि
श्रिष्टिन्ततस्सैत्रे परिश्रयति गार्हपत्यसाचितिं परिश्रितं संख्यापेक्षयाद्वेदपरिश्रितोमिवगा
हवनीयस्यतादृशिरोदस्य सहमिनत्रांदेवंचैवत स्विंशत्यर्थ व्याकरोतीति श्रुतेः तथा
अथैनत्तत्परिश्रिभिः परिश्रयति या एकादशः परिश्रितस्ता एता यजुष्मताः परिश्र
यतीत्यमीमिमामिमा देवं चैवतत्स्विंशं च व्याकरोत्परिमिताभिरपरिमितो गृसोसो
इति श्रुतेः अन एकविंशति संख्यातो तिशयेनाधिकसंख्याभिः परिश्रुराभत्र भव
ज्यो ४ ति पूर्ववत् स्तस्येः शर्कराः खानेर [illegible] सहिनावह्नौ जुहुस्तेनावदद्यते उद्दुंवरसीरुजनस्तो
वायवीये पुरुषमाने पुके ति संप्रेष्यत्सिविनातद्दितिजयति ततो ध्वर्युः तस्य क्षेत्रस्य
दक्षिणतउत्तरतोवाप्यड्ढिरनडुद्भिः सीरं युनक्ति तस्मिन् सीरे ध्वर्युणायुज्यमाने यज्ञमा
नेपुनः तिसंप्रेष्यतिसवितानेशरीरेभ्य इत्यनुमंत्रयति अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति ॥

मपरिश्रितत्वं। कुतः यजुष्मताः परिश्रयति त्यमीमिमा इति परिश्रुतत्वात् यजुष्मा च परिश्रयणं गार्हपत्यपरिश्रिता
९ श्रुतिः

उत्तरतस्तु हैक आहुः स यथाकाममेव तत्तथा कुर्यादित्युक्ते तिं संप्रेष्याभिमंत्रयते सवितानेश
१३ रीरेष्यइत्यादिष्कृतेनात कृताय परस्सिराः सीरं पुनः कीलिद्वि हितत्वा इत्यरत्नेवेसुक्ते उ२
वारस्सिरान इतियास्यातं तथा य कृवं भवतीति युक्ते युंधक्र वदस्तर्कं क्लिगंनेराभावा
दध्वर्युर्योजने संप्रेषणेन जयेच यजमान इति अथवा वायोस्सिहो न्यायो तने संप्रेषणज
यो त्वध्वर्युकर्तृको इति केचित् ३ अनु[illegible] वनस्कः सीतां कृषति वायुः पुनाःक्षितिमिति यं
त्र मुत्तरतः पत्नीतीं प्रथमां ततोध्वर्युरस्तु रस्य पारितो दक्षि णेन ह्यु मनुष सी कृष्यवायुः
13 पुनाःक्षितिमिति मंत्रं पारेन वनस्कः सीतां मध्यरस्सिरा कृषति नवयु थमां सीतामुत्तरतः
उत्तर पार्श्वे प्रतीचीं कृषति रस्सिरान सीतां योजनपश्चे पिनस्सीरमध्यरस्सिरामुत्तर
तआनीय प्रथममुत्तरतएव कृषति तस्य स स विषयो दक्षो तरतः प्रतीचीं प्रथमादि
सीतां कृषति वायुः पुनाःक्षितिमिति सवितापुनाःक्षितिमघनाद्वै नरस्सिराः अन्ये मन्त्रेस्ते तिद
चौ६ स्सिरा इदं न प्राचीं सर्वत्र स्पर्ष्वे सस्य यत्राद्रिं [illegible] मिति कृतत्वात चतस्रः सीता यजुषा
कृषतीति वृ अत्रापि प्राचीं नआरभ्यानुरादिकेन या अपरिमिता मध्यतः स्सीं
एवं चतुर्थे पार्श्वे पुनं मंत्रेराकर्षेरां कृत्वा पश्चात्त्स्ये वपिष्ठस्य मध्येन त सीमपरिमितां सी
ताः कृषति अथ अपर स्सिरां पत्नेयावतीनि तत्सर्वं स्पृष्ट्वे कृत्वा भवति तावतीः नात्र
संख्यानियमः अथ यान् मानं विकृषतीति सिक्तः मन्त्रस्थीमपरिमिताभिरिति स्थवणा साम
त अनडुहो विमुच्य विमुच्य नामिति दक्षिणसीरं निरस्या श्वत्थे पररसिस्सर्वौषधं वप १३

ति ततः स्वदेहगतानेतरमनहृदि विसृज्य सौरेषु कान्तं लीवहो विमुच्यन्ताम् सुप्तिवायस्यनेनमं
त्रेणाविसंस्यस्य सौरं हृदनेन सौरं द्विगाय द्विरात्स्यादि ति निरस्याश्च छेदो निबद्धनाम
तिमंत्रेणानस्य रूपस्यमध्ये सर्वोपद्रवं चयति अथैनं हिमं चति मृत्युं नेत्यर्मे यस्यैक ते ३
मेरोगानेनं हुते विसृज्यन्तामुविपाद्रति तद्वस्त्रिराणाद्गस्य सुगितर दैवं चैव नस्यिकं त्वमा
करोति नीतिश्रुतत्वान न चास्य स्वस्वोपद्रवं चयति यदेवाद्गः सर्वोपद्रवं तदेन कम
स्य एवेमयं रैवं चैव न स्यिकं त्वमाव रोस्यम्ब छेवर ति श्रुतत्वात् सविनानः इति शरी
राणि निबध्नाति मध्ये सविनानेशरीराणीति मंत्रेणानस्य पुरुष मानस्य सिस्य म
ध्ये शरीराणि मन्स्यास्यो निनिबध्नाति मध्ये पुंजे राशिं करोति एतद्वस्यैदयसम
कालं कर्तव्यं अर्थान्तरं पूर्वकर्म प्रागमृत्युस्यादिति अथैनं निबद्धन्ती यं वैपवि
४। जीवति सास्या मेयेनमजस्रनिद्रायां प्रतिष्ठाप यति पुरादिस्वस्यो स्यान्निरद्वैव पि स्यो
न रक्षुवराश्रितिरस्वस्नन्करोति यथा कुर्वन्तो मृत्युर्दिपान्तेरनमुभयो रहोरात्रयोः प्र ति
ष्ठापयति स विनानेशरीराणीति श्रुतत्वात् एवं मेनन्मस्य वस्य अस्थिनि धाने
कुंभान्तस्मशानस्येवमध्येनीवैर्यपति स्थिपति कुंजएतद्वस्य वस्यमिति श्मशा
नस्यास्थिर स्मशानार्थस्याचिर मेनस्याश्यवस्य स्येय संभवादिति निश्कस्यार्थः एतद्वस्य
कोरेणामृगाणे वो प निवहेय यथा कुर्वन्तो मृत्युर्दिपान्तेरतिमंत्रेणा यदा स्थितिनिवापकु
र्वन्तो ध्वर्योः स्यर्या मृत्युर्दिपान्तयापतकर्तव्यं तिस्रो पृष्ठे तस्मीमन्त्रः कुंभमासोति ति

१५ तसिताः नेत्वा नेस स्वा अन्न दत्व पौरम्क कष्टि दधतएव भ्रातःशेलाः नवान नध्वासो घ्नास
मकुर्वन्ने वद क्षिराता सस्वाद क्षिरतासंवादि शिगत्वा कुंभमिश्रं क्षिप्य कुंभयौ ति तस्यामेव
दिशि प्रक्षिपतीत्यर्थः एतस्मा न्मेनेधं प्रक्षिपेते नकायौ को दिशमनेवान वौ त्वा कुंभेन
सीयानये पृथ्मारताएहीत्ति ति श्रुतेनेत्याह रुत्वात अ यर्क चिन्तहेतौ दिशमनवौन स्य कणो २
त्वा कुंभं प्रसीयानये समारताएहीत्ति ति श्रुत्वा यथेतु एनं वं क्षिपत्के तपुत्रं प्रासमेव
न एतांद क्षिराता दिशं अनवान न मनुष्यैस नरस्वा गत्वा तम क्षिपकुंभं प्रसीया क्षिहिता
यांप्रवर्वीत्र प्रसेयेक्ते ते प्रक्षिप्या नपेप्समारताएहीति सर्वेन तथ्या पे क्षिप्तं करोति प्रत्या
गते पयं रसस्व चिन्निज यति प्रत्या गते कुंभ क्षेत्र रिपरं पसो मनुपरे हि यं या मिश्रं कुंभं च
वध्वर्युर्जयति तेत्र जयति यं रससोर इति श्रुतत्वात् यजमानोऽजयतीति या स्तिकाः शंवा
नइति यथांगकस्य विलेख कं निदधाति मध्ये तस्मिं शंवा तः शंदेहि तर इति मन्त्रेणा ताभि
मध्ये मुहा मस्मीनियथांगकल्पयित्वा पद क्षिणपश्चां गम्यते नास्थीति इं कस्य नवा प्राक्
तारं सपुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये तस्मिं मे कामिघ्यं यादमाद्धी निदधाति अथैनं य ग
थांगकल्पयति शंवा तः स्यादिश्रुतत्वात् तथा अपत्र यो दश पादमात्र एष का असं स्त
एकः कृत्ता भवेति या एवा मरत्ना विषका स्ना एता वस्थाता नुयदधाति तस्मिन् क्षिमादे
कं चैव तत्स्यैव चयनं करोति तासामेकां मध्ये प्राचीमुपदधाति स आत्मेति च श्रुतत्वा
त तासामिष्टकानां मध्ये एकां क्षेत्रस्य मध्ये प्राचीं प्राङ्मुखीं नगुवा सदस्त एता स्ना रामः
१५

सांकुर्नः प्रास्तुरेनास्मात्देवंतर्हिप्राचीर्वेनात्रावानर स्विकृति मुपदधातीत्यर्थः प्रति दि
ति २ शंमेतेषु पराची स्त्रत्तिस्त्रोः स सर्गाः प्राह्माद्रीः प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु प्राङ्माचीः अ
त्यसर्गाः त्यसर्गानेखा स्तद्दृहितानि त्ति खस्तिस्त्र इष्टकाः पराचीरुपदधातिनाम्नांते त्रिस्त्र
स्तान्मई सर्वहितानित्तिखोर्ह श्रिराणत्तः सरश्रिराणः पश्चात्तिस्त्र उत्तरत सृत्तरत पश्चात्तिस्त्र
पश्चान्तस्थ रुद्रे सोसैष पश्च पुच्छवानात्नाय पश्चेवाप्येतत् पश्येति श्रुतत्वात् तस्याम धमा
याः पुरस्तात् तेनस्यम पूर्वा निरस्ता संहितानि स्त्रिस्त्र इष्टकाः पूर्वापराः पराचीरुपदधातीति ति
स्रो दक्षिणतो त्तरतः पराचीः एवंनित्यअन्तरतः त्तिस्रः पश्चात्सर्वापराः इतिश्रुत्यर्थः अनेने
ष्टकमेरुणोपधाने प्रदक्षिणपुरीषमाहरेत्यपरिकृष्यवा सर्वतोः पुरस्तात् प्रकर्षेण स्वयमे
वहीरीणी प्रसृष्टः परः तस्मात्पुरीषमाहरत्यश्मणाने निवपति इतिशेषः अथवा स
र्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परिकृष्य परिकर्षणं कृत्वा पुरीषमाहरत्यश्मणाने निवपति तत्रा
पि अपुरस्तात् प्राच्या दिशः पुरीषाहरणं न कर्तव्यमित्यर्थः अथ प्रदक्षिणं पुरीषमाह
रेद्वै आहेति तथा अस्मिन्नुहैके वांतरदेशोव पर्यावात् ततो भ्याहारं कुर्वन्तीति तथा
परि ४ कूर्व ब्रुहैवे दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोभ्याहारं कुर्वन्ति स यथाकामयेत तथा कुर्या
दित्ति चयनत्वात् पर्यवनग्निचितिः अनग्निचितः संस्कार्येष्टकास्थाने त्र यो द
श शर्कराः उपदधाति ते हैवस्या वेष्टुनदेव शर्कराः पाषाणाः अथ्यानग्निचितनत्तेदेव प्र
भितो यरुणामेनत्समानं कर्म यवट्य ग्निकमेराः कुर्याद्दितिहिवाचः शर्कराः स्यहैकआहीर

निष्क्रान्तत्वात् पश्चान्नरस्य विष्क्रान्तात् अङ्के नकुर्यादिति केचिद् श्मशाने तत्रानग्निचितं देः संनद्धोरिति
११ स यथाकाममयेन तथा कुर्यादिति तेन शर्करोपधानं चैकेष्टिकं परिच्छिन्नि· परिच्छ्रयणस्य
वैविध्यवचनं एककोपधानं चत्वस्माद्यस्यां तत्समानी ऊर्ध्वप्रमाणमात्रमस्यश्वालेरास्य भा
मु ४ स्यं रवश्वालेरास्य संस्कार्यस्य ऊर्ध्वप्रमाणं इच्छूयस्य ऊर्ध्वस्य प्रमाणं भवति पुरीषादा
येन मुखमात्रं मुखं श्वालेरास्य श्मशानं चकर्ते यमिसयपः मुखदघ्नं प्राणेरास्येति निष्क्रान्तत्वात्
अथ वा पुरीषपरिच्छिन्नं मुखमात्रं निर्दिष्टेऽपि ते अन्यथा पुरीषस्य स्वयं स्यात् तु मघन्ते मुखः प्रति
चस्योर्ध्वबाहुर्वा क्षत्रियस्य संस्कार्यस्य ऊर्ध्वहस्तं श्मशानस्योर्ध्वप्रमाणं भवति ऊर्ध्वबाहु
वा ऊर्ध्वबाहुपुरुषप्रमाणं वा नवेनमहत्कुर्यात् नमहद्वंकरवाणीति याग्नानु द्वाहुः पुरु
षस्तावन् क्षत्रियस्य कुर्यादिति निष्क्रान्तत्वात् उरः प्रमाणं नुशाखां नरातत् उरदघ्नं वैश्यस्यैव श्य
कृषि ७ स्य संस्कार्यस्य ऊरुसं नीस्मशानस्योर्ध्वप्रमाणं कुरुदघ्नं वैश्यस्येति निष्क्रान्तत्वात् उपस्थः
स्त्रियाः स्त्रियाः संस्कार्याया उपस्थःस्त्रीप्रजननप्रदेशस्तावद् श्मशानस्योर्ध्वप्रमाणं भवति·
उपस्थदघ्नं स्त्रियाः इति निष्क्रान्तत्वात् जानु शूद्रस्य शूद्रस्याश्मशाने हि शूद्रस्य एवकारस्य जा
नुदघ्नं श्मशानस्योर्ध्वप्रमाणं भवति अष्ठीवद्दघ्नं शूद्रस्येति निष्क्रान्तत्वात् अत्र हरिस्वा
मिनः पद्यपि शूद्रस्याग्निचिन्नास्ति अग्निचितं श्मशानमधिकारस्तथापि परिमाणाय सं
गारा चारतः प्राप्तस्य मन्त्रकस्य परिमाणमाह सर्वे वा अधोजानु अपचायः सर्वेषां वर्णानां राम
वास्नरणाहीनां श्मशानं वास्याधोजानु ऊर्ध्वप्रमाणं भवति जानुनो अधस्तात् अधोजानु अ १५

त

धोज्ञानुलेवकुर्यादिति निष्क्रान्तत्वात् अववकाभिः कुशेष्वप्रच्छाद्य परिस्तृणीयवान्वयेत् तत
श्मशानमववकाभिः शैवालैः कुशैर्वा तैः प्रच्छाद्योपरिष्टाच्छादयित्वा वेदिं परिस्तृणीय प
रीयं भवति परिस्तृणीय वा सर्वतो पुरस्तादित्यनेन पसेरा पुरीषमाहृत्येति दर्भं भवति तदयुक्त
श्मशानेयवान्वपेत् नप्रहरासुरीबाहरणापसे एतद्युक्तं क्रमेण सर्वे यववपनं ततः
प प्रच्छादयन्नपि तित्यावश्यकं न्तिः कृत्वा यवानन्वपस्यंग्रेमे यवा यानिति अववकाभिः प्रच्छादय
तिवंमेस दितिदर्भैः प्रच्छादयस्य दृस्तनायादिति तस्मिन्नेव प्रकृते श्मशाने यवान्वपति
सूत्रकारस्तु परिकर्षणापसे परिस्तृणीयेवयवान्वपेदिति मेने अववकाभिः कुशैश्च प्रच्छा द
यन्ति प्रकृतं श्मशानमपि निहरिस्वामिनः दक्षिणातः कुशैर्सकर्षं वाला सीरोदकाभ्यामर्थं
तिसहोनरतः प्राचीदृदकस्याश्मशानस्य दक्षिणातः कुदिस्तरं घटैकैकं येणतीरवालाप
स्ते वेदिग्नोपक्रम्य घटैः सीरोदकाभ्यां सीरेणाप्नुयेन नुदकेन पूरयन्ति बहुवचनात्स्यन्नात्र
ध्वर्युर्यजमानामात्याः तथा श्मशानस्योत्तरतः सप्तकर्षूः प्राचीः प्रागायतान्दक्षिणान
दक्षिणासंस्थाः खनन्ति तास्य प्रागुपक्रम्य घटैः केवलेनोदकेन पूरयन्ति अत्र प्राची
रिति विशेषवचनाद् दक्षिणातो दक्षिणाग्र एव अथ दक्षिणातः परिखयैकखनंतिनेसी
रेणाचोदकेन च पूरयन्ति नैतेहेन मनुष्यलोके स्थिते कुल्या उपधावतः सप्तोत्तरत सर्वे दके
न पूरयन्ति न ह वै सप्त स्ववन्तीरत्यु मसे नु महत्स्य घस्वेवानस्यायेति त्रीहीनावपं सस्मनं
अध्वर्युर्यजमानामात्याः व्रीहीन्नमनः कर्षवापयन्ति प्रक्षिपन्ति तत्यावश्यकं न्तिः अश्मन

१६ स्त्रीं प्रकिरंतीति इति अश्मनः पाषाणानेकैकं स्त्र्यं कपोतीर्नस्त्री न प्रकिरंति प्रक्षिपंति संनि
धानादनन्तरमुदकुंभं वहवचनास्त्रहनादपवाधस्तु यजमानामासा अश्मधिगच्छ स्वश्व
न्वत्वतीरिति तेऽश्मानः एव अश्मन्वतीरीयत इति मंत्रेण ताः कर्षूः धाधितासौ क
र्षूणामुपरिष्टात्गच्छंतियामंप्रति अश्मन स्त्रीं प्रकिरंति ताअभ्युत्तरंतीति श्रुतत्वा
16 त् ताः कर्षूरभिताम्य परिक्रानंतरं निरुगच्छंतियामं प्रति इति हरिस्वामिनः अश्मसुपा
दान्निदधनं इदं कंगच्छतीति वासुदेवः अपाघमिलवामार्गैरपमृजते तेऽश्मासाअ
पाघमपकिल्बिषमिति मंत्रेण अपामार्गैर्हस्तगृहीतैः स्वशरीरमपमृजते मृजशुध्यु
द्धौ आत्मानं शोधयंति इति हरिस्वामिनः अपामार्गैरपमृजनं इति श्रुतेः अन्ये तु अ
पामार्गवीजैस्तद्धनेन प्रपुरिति व्याचक्षते इतः प्रभृति यजोपवीतिनो भूत्वा उपस्थ
सर्वं कुर्युः अपि भूत्वा तनु सुमित्रियान इति सात्वाहनवासमसोनदुत्तरुष मन्वारभ्या
न्नहा हामेमुद्वयमित्यागच्छति ततस्ते अध्वर्युर्यजमानाया मासा इसुमित्रियान इति
मंत्रेण स्नात्वाहतवाससः अहतानि वासांसि परिहितवंतः अनड्वाहमन्वारभामह
इति मंत्रेण पुत्र्शुच्छं वलीवर्दस्य लांगुलमन्वारभ्य उदयंतमसस्परीति मंत्रेण ग्रामं
प्रत्यागच्छंति भवश्रुतेः यत्रोहकं भवतितत्संति सुमित्रियान आप ओषधयः संतिष्ठं
जेसिनायदपावन्तिरइति मंत्र दुर्मित्रियास्तस्मै इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं
परासिंचेत् तेनैव तं पराभावयतीति अतश्च सुमित्रियान इत्यस्यां जलिमादाय दुर्मित्रियाइ राम: १६

निदेधं परि षिंचती स्येतोय हार्षो सह्यानु क्राव ष्यत्र भवतास्तानात् पर्वे नरं तथा सय दिख्या
वराभापो मवं ति स्था यय स्येषां पाप्मानम पय रिव हं ति वहं सपैषां पाप्मानं ॥ स्मात्वा हता
निवासा ॥ सि परिधायानु हरः पुष्ट मन्वारभ्यां यात्वाग्ने योवा भन हुंन ग्निमुखाराय न सि न्त
लोकान्नेव लोक मम्पाज्ञो पत्नी ति तथा रहं यत मसस्वरी सेताम वं ज पंता यंती निव ग्राम
स्मणां नांतरे मृर्या हालो ॥ ति हृधाती मंजी वेभ्यः इति सनि वास ग्राम स्पश्मशा नस्यांत
रे मध्ये मर्या हालोषमह मरमरवं अध्वर्युरेव मि दृधाती मंजी वेभ्यः परिधि मिति मंत्रेण
मर्या हाया एव लोष माहुत्यां नरे सम मि दृधाती मंजी वेभ्यः स्यारे ः ष्कृत वान् आंजनाभ्यंजन
ने छस्वापास्तने परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवे णौ कामाहुतिं जुहोत्य
ष्या र ग्निआयूर्ष [illegible] पुष्मान स इति आंजन मुसो गर्से नेक ज्ञेनाहिमाअभ्यंजनं नेव पारयो से
शे आंजनं न त का वा ॐ पासने क र्जुराव स प्याग्निं रंभैः परिस्तीर्य वारणान स्वरणा एव पवारु
व नुरः परिधी श्म तस्य स्रु हिः तं स्मीमेव परिधाय वारणेन स्रुवेरौ कामाइयाहुतिं जुहुया
त् अग्न आयूषि पावु षान वर इति हाभ्यांहुआम्यां नेभ्य भाग तेभ्य आंजनाभ्यंजने न पय छे
ले ष ह्मानुषो लंकार स्ते नैव तं मस्तु मे नर्ई धने भ्य पगहे ब ग्निष्ठे समाधाय वारणान्परि
धान्परिधाय वारणेन स्रुवेणाग्नय आयुष्मन आहुतिं जुहोत्यग्न आयूंषि पवस इति पुरो
नुवाक्या भाज्ज्नं भ प जुहोस्यायुष्मान ग्ने हस्या दित्थं न वानं भग्नि स्तसैव मेन स्यो पासनः
स हि एव मध्ये मेव धारणीयः ष्कृता रे राव भिरसनो पद् ति ष्ठ संतरा हित्तिहरि स्वामिनः करैरे

अ॰ २१ श्रोपासने हि मन्त्रस्यैकदेशस्य विनियोजनमिति कर्कोद्यः अथैवोपरिष्टाद्वदन्ति यत्रीमे गामन्वेव
२० नेति अथानन्तरमध्वर्युर्वेरोपयन्नमानामात्यानां परिष्टाद्वदन्ति परिमे गामन्वेव तेन त्रिर्मेमंत्रं
अध्वर्युर्वो मंगलार्थः किमर्थं कर्मसमाप्तं अथानन्तरं दैविकं कर्म तेनातः प्रभृति यज्ञोपवी
ति इत्यस्यापवसर्वेमपसव्येनेति वासुदेवाद्यः एतत्तु न युक्तं पित्र्यस्य कर्मणोपाया मार्गैरुपामा
17 नेनास्यागेव समाप्तत्वात् अतो मार्गैरुपमार्जनं तत्प्रभृति यज्ञोपवीतिभिः कार्यं एतच्चाध्वर्युप्रा
धमेव अधर्वणा देनार्थलक्षणामध्वनरानवकर्त्तव्यमिति मतिपाद्यते अदारे गोपासनं निरस्य
ति येन स्यैवोपासनं सकृत्तो निरस्यन्नी पठन्ति हरिसामिनः उं पासनं येन स्यैव मन्त्र वृत्तो
द्विभागात्तु पदेशाद्येति वासुदेवः इहैवायमितिजपन्ति इहैवायमित्तरइतिमन्त्रं पञ्ज
मानो जपन्ति आसंदीपोपधानादक्षिणा नड्वान्वा श्वसर्वे पुरस्तां भयसी क्षेत्रं छत्र
उपधानमुच्छीर्षकम् तेन सह हि नापुराणीजीर्णा आसंदीदक्षिणा नड्वान्पुराणो
कद्वेः नड्वाश्च दक्षिणा पुराणा जीर्णा च वाश्च दक्षिणा एतत्सर्वं पुराणं जीर्णं इत्यति
नन्नतनं इत्युक्तं भयसी इत्यो निरिक्ता अनित्या येनो का धिका अपि हिरण्यादिका दक्षि
णा इत्यति नस्य पुराणोनडुहो दक्षिणा पुराणा चयवाः पुराणा संदीपोपवर्हणोपवान्वा
हिष्वा दक्षिणा कामेय पाश्चर्द्ध भयसी दध्यादिति त्रिवृष्विचिन इति सूत्रार्थः ४ ॥ ॥
इति पितृमेधः समाप्तः श्रीः इति श्रीकात्यायनसूत्रव्याख्यायामेकविंशोध्यायः राम॰
समाप्तः शुभमस्तु यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशु २०

अ.२१
१८

18

ईश्वाममहेषोनदीयके १ संवत् १९४२ मासानांमासोत्तमे मासेश्रावणमासेकृष्णप
क्षेएकादश्यां ११ भौमवासरे शुभमस्यात् लीखाहन्नमान्रसमाकीनवडागनेसुनवा
पुरामे श्रीरामकृष्णगोविंदापनमोनमः ॥ श्रीगणाधिपतयेनमः ॥ ० ॥
ग्रंथसंख्याः ६३५

राम
१८